

СИСТЕМ НАПОРЕДНИХ ОДНОСА

Просте (и просте проширене) реченице у сложеној реченици могу према међусобном односу бити двојаке:

- могу стајати у **хипотакси**, тј. синтаксички, по својој функцији бити **зависне**: Да нас је видео, | не би ћутке прошао поред нас;
- могу једне с другима стајати у **паратакси**, тј. у **напоредном односу** и за њих се онда каже да су **независне** једна од друге (синтаксички независне): Сунце зађе, | паде тама, | а ја оста сама (Б. Радичевић); две или више напоредних реченица чине *напореднословену* (тј. *независнословену*) реченицу.

Семантички, по своме значењу, ни једне ни друге нису независне. Све реченице у сложеној реченици међусобно су повезане, чине једну смисаону целину тј. не може се ни у независнословеним реченицама ниједна реченица (макар она синтаксички и могла да стоји самостално) издвојити а да значење више реченице остане непромењено. Дакле, у првом случају говоримо о синтаксичкој зависности, а у другом о синтаксичкој независности.

Чланови (јединице) напоредне конструкције, осим независних реченица, могу да чине и зависне синтагме, као и речи.

НАПОРЕДНИ ОДНОСИ МЕЂУ НЕЗАВИСНИМ РЕЧЕНИЦАМА

Основне врсте напоредних односа јесу *саставни*, *раставни*, *супротни*, *закључни*, *искључни* и *градациони*.

Саставни (копулативни) однос јесте однос између паралелних и међусобно сагласних радњи или појмова. Саставне напореднословене реченице могу бити повезане везницама *и*, *ни*, *нити*, *па*, *те* (употреба везника назива се *синдет*, а вишеструка употреба

везника *полисиндет*), а могу стајати без икаквих знакова њихове међусобне везе (одсуство везника назива се *асиндет*); у писању се оне тада одвајају запетом, а у говору паузом.

Радње саставних напоредних реченица могу бити **истовремене, узастопне** (следе једна за другом) и **у односу узрока и последице** (друга проистиче из прве):

Милица седи у башти *и* пије кафу; Метну руку на моју главу и шапташе нешто (Л. Лазаревић); Не знам ни како се зове *ни/нити* где станује; Марко се не клиза *нити* се скија; Устани *и* опери руке; Она се жустро трже *и* баци груб покривач (Б. Ћопић); Милица је обула чизме *па* изашла на снег; Нисмо стигли на време *па/те* нас нису пустили да уђемо.

Интерпункција. Испред везника *и* не употребљава се запета, осим кад се жели да се тај члан конструкције издвоји или истакне (Иван је купио половни рачунар, *и* није се покајао). Конструкције у којима се јавља *и* могу имати и више од два члана. У таквим конструкцијама везник *и* се најчешће јавља само између два последња члана низа, а између осталих чланова употребљава се пауза, односно запета (Марко се клиза, скија и игра фудбал). Ако се у набрајању испред сваког члана конструкције употреби *и*, добија се емфатички полисиндет, којим се истиче важност сваког члана низа; тада сеarez употребљава између свих чланова низа (Марко се *и* клиза, *и* скија, *и* игра фудбал).

Раставни (дисјунктивни) однос повезује реченице којима се износе *алтернативне ситуације* (или једна или друга). Раставне напоредне реченице повезане су везником *или*:

Или купи алат *или* остави занат (Народна пословица). *Ил'* ћеш коња дати на размену, | *ил'* ћемо га на силу отети (Народна песма); *Или* грми, | *ил'* се земља тресе, | *ил'* удара море о брегове? (Народна песма); Недељом (*или*) идемо у шетњу *или* гледамо филм.

Супротни (адверзативни) однос повезује реченице међу чијим садржајима постоји неподударност или супротност, по нечему је оно што се износи у другој реченици супротно ономе или неподударно с оним што се износи у претходној реченици. Везници који повезују супротне напоредне реченице јесу: *а, али, но, него, већ, (n)а ипак, (n)а опет*:

Они су одмах заспали, *а* ја сам остао да гледам филм; Кренуо се некуд да иде, *али* га је одједном обузео страх (П. Кочић); Па све могах с јадом прегорети, | *Но* ме ђаво

једно вече нагна, | У колибу ноћних Милоњића (П. П. Његош); Нико није био дипломата од заната, *него* су сви заједно учили испочетка ту вештину (И. Андрић); Марко није дошао, *већ* се јавио телефоном; Знају да неће доћи, *на ипак* чекају.

Интерпункција. Супротне напоредне реченице обавезно се одвајају запетом.

Закључни (конклузивни) однос јавља се у напоредној конструкцији у којој друга реченица представља закључак онога што се износи у првој реченици. Закључне напоредносложене реченице су подврста саставних реченица. Оне се обично не везују везницима, али се може употребити закључна речца *дакле, стога, зато* или израз *према томе*:

Пало је доста кише, сигурно ће година бити плодна; Дуноу је јак источни ветар, *дакле*, од кише неће бити ништа; Много си учио, *према томе*, положићеш.

Интерпункција. Пошто нема везника, у овом типу реченица мора се употребити неки знак интерпункције – зарез, две тачке, тачка и зарез.

Искључни (ексклузивни) однос јавља се у конструкцији у којој оно што се казује другом реченицом искључује оно што је казано у првој реченици. Тај однос се обележава речцама *једино, само* и спојевима: *само што, једино што* (ређе: *тек, тек што*). Искључне напоредне реченице су подврста супротних реченица, и у њима је супротност увек присутна, али се њима, за разлику од других супротних реченица, искључује све остало осим онога што се казује у претходној реченици. У првој реченици се увек налази нека реч општег или одричног значења (*сви, нико, ништа, никуд*) или се такво значење подразумева. Тиме се указује на целовитост значења те реченице, а другом реченицом се та целовитост сужава:

Сви су се вратили кући, *само* је Зоран наставио пут; Сва му је шума бела, *само* се понегде црне гране (А. Исаковић); Сви су понето рекли, *једино* је Павле ћутао; Никуда не излази, *само што* мало прошета по парку.

Градациони односи. У градационим конструкцијама истиче се други члан конструкције (реченица) нарочитим повезивањем са првим чланом (реченицом). Другом реченицом се наглашава да се не реализује само оно што је казано првом реченицом већ се реализује и садржај друге реченице. Обележје оваквог односа је:

1) *не само што/да ... него/но/већ ... (н)и:*

Младић *не само што* је возио за време полицијског часа *него* није имао *ни* дозволу; Брига није добра, јер *не само да* троши нашу енергију *већ* нас многоструко уплиће у клупко самоважности, гордости и неверја (отац Тадеј); *Не само да* је ретко наступао на малом екрану *него* није волео *ни* да гледа телевизију.

2) *а немоли (да) и а камоли (да):*

Нисам, мајко, ни до воде дошла, | *а камоли* убелила платно (Народна песма); Не моглоше темељ подигнути, | *а камоли* саградити града (Народна песма); Ја бих помогао и странцу, *а камоли* најбољем другу; Он *и не* разуме немачки, *а немоли* да га говори; Страшно их је било погледати, *а немоли* с њима бесједити (Народна приповетка).

НАПОРЕДНИ ОДНОСИ МЕЂУ ЗАВИСНИМ РЕЧЕНИЦАМА

У напоредном односу стоје зависне реченице које су исте врсте и у вишој реченици имају исту службу. Тај однос може бити:

а) саставни: Кад је стигла кући **и** (кад је) скинула капут, зазвонио је телефон (зависне временске реченице у вишој реченици имају службу прилошке одредбе за време);

б) раставни: Ако дође **или** ако ти се јави, реци јој да нам се јави (у раставном односу стоје условне реченице, које у вишој реченици имају службу прилошке одредбе услова);

в) супротни: Павле је рекао да ће се јавити, **али** да неће доћи (у супротном односу стоје изричне реченице, које у вишој реченици имају службу правих објеката).

НАПОРЕДНИ ОДНОСИ МЕЂУ СИНТАГМАМА И РЕЧИМА

Да би стајале у напоредним односима, синтагме и речи морају имати исту службу унутар реченице или неке синтагме. И оне могу стајати у а) саставном, б) раставном и в) супротном односу.

а) У примеру: Марку су на рођендан дошли *Павле* и *неколико његових другова* у саставном односу стоје реч *Павле* и синтагма *неколико његових другова* и они су у служби правих објеката. У примеру: *Високе и лепе* девојке пријављивале су се на конкурс за стјуардесе – у саставном односу стоје речи (*високе* и *лепе*) у служби атрибута.

б) У примеру: Изаћи ћу на испит *или* у јуну *или* у септембру у раставном односу стоје предлошко-падежне конструкције (*у јуну*, *у септембру*) у служби прилошких одредби за време.

в) У примеру: Долази *Горан*, а не *Павле* у супротном односу стоје речи (*Горан* и *Павле*) у служби субјекта, а у примеру: Зоран је *добар ђак*, али не и *добар кошаркаш* у супротном односу стоје синтагме (*добар ђак* и *добар кошаркаш*) у служби именских делова предиката.

ЛИТЕРАТУРА

Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика за I–IV средње школе*, Београд : Завод за уџбенике, 2008, 217–227.

М. Стевановић, *савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичке норма)*, Књ. II. *Синтакса*, Београд: Научна књига 1974, 777–818.